

MƏCID ENTEZARI MƏLEKI
Bakı Dövlət Universiteti, Jurnalistika fakültəsinin aspirantı
E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

İRAN AZƏRBAYCANINDA DÖVRI MƏTBUATININ INKIŞAFI (1858 - 1917)

Açar sözlər: İran Azərbaycanı, Mətbuat, Məşrutə inqilabı

Ключевые слова – Иранский Азербайджан, Периодическая печать, Конституционная революция.

Keywords: Iranian Azerbaijan, Periodical press, The Constitutional Revolution

XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş İran-Rus müharibələri İranın ictimai-siyasi həyatına, o cümlədən mətbuatına ciddi təsir etdi. Bu təsir təbii olaraq İran Azərbaycanında da mətbuatın yaranması və inkişafında öz dərin izlərini buraxdı. Azərbaycanı idarə edən Fətəli şah Qacarı oğlu vəliəhd Abbas Mirzə hərbi məğlubiyyətlərin səbəbini iqtisadi və mədəni gerilikdə görərək tezliklə bir sıra islahatlar apardı. Bu islahatlardan ən önəmlisi kitab çapı və litoqrafiyanın tətbiqi, Avropaya təhsil almaq üçün tələbələrin göndərilməsi idi. Həmin gənclər sonralar İranda, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda elm, maarif və eləcə də mətbuatın inkişafında xidmət göstərərək ilk mətbəələrin, kitab çapı, qəzet nəşri, dünyəvi məktəblərin və s. əsasını qoydular. İngilis şərqşünası E.Braun yazırdı ki, Təbriz İranda çap maşının işə salındığı ilk şəhərdir. (1825) (1; s.18)

1858-ci ildə Təbrizdə “Əxbare darelşərtəneye Azərbaycan” adlı ilk rəsmi qəzet nəşr olundu. Bununla, Cənubi Azərbaycanda dövrü mətbuatın əsası qoyuldu.(2; s.4)

Mirzə Həsən Rüşdiyyə, Cabbar Baxçaban, Hacı Məhəmməd Naxçıvani, Hüseyn Təbibzadə, Mirzə Rza Səhafzadə, Mirzə Əhməd, Məhəmməd Şəbüstəri və digər tanınmış maarifçi ziyalılar xalqa xidmət edən mətbuat orqanları yaradırdılar. Bunun nəticəsində də ölkədə qəzet və jurnalların sayı artır, mətbuatda keyfiyyət dəyişiklikləri baş verirdi.

XIX əsrin 90-cı illərinə qədər İran Azərbaycanında nəşr olunan dövrü nəşrlər kapitalist sosial münasibətlərinin inkişafı şəraitində cəmiyyətdə baş verən mədəni-əxlaqi dəyişiklikləri də əks etdirirdi. Bu nəşrlər demokratiya, humanizm və maarifçilik prinsiplərini təbliğ edirdilər. Lakin azərbaycanlıların milli maraqları onların mübarizə hədəflərinə daxil deyildi.

İranı inkişaf etmiş, xarici inhisarçılardan azad, demokratik bir dövlət kimi görmək istəyən tərəqqipərvər və mübariz şəxslər təşkilatlar, gizli cəmiyyətlər yaradaraq onun ətrafında birləşirdilər. Bu ziyalılar xalqın ictimai şüur səviyyəsinin yüksəlməsinə təsir etmək üçün üçün yeni mətbu orqanları təsis edirdilər. Qeyd olunan dövrü tədqiq edən alimlərdən biri Solmaz Rüstəmovanın qeyd etdiyi kimi, artıq 90-cı illərdən başlayaraq Cənubi Azərbaycanda milli mətbuat adlandırılaraq biləcək nəşrlər fəaliyyətə başlayır. (2; s.38) Dövrün tanınmış simaları Hüseyn xan Ədalət “Əlhədid” (1897), “Əlhədid” qəzeti sonralar “Xəbər”, “Ədalət”, “Söhbət”, “Ana dili” qəzetlərini təsis etmişdi), Sadiq xan Əbdülməmalik “Ədəb” (1898), Hüseyn Təbibzadə “Kamal” (1901), Məhəmmədəli Tərbiyət “Gəncineyi- Fünun” (1902) kimi qəzet və jurnalları nəşr edirdilər. (3; s.19-20) Ümumiyyətlə, bu illərdə çap olunan dövrü nəşrlər ölkənin ictimai-siyasi vəziyyətini açıb göstərir, xalqı müstəmləkəçilərə və istibdada qarşı mübarizəyə səsləyir, ölkədə islahatlar aparılmasına, qabaqcıl ideyaların yayılmasına səy göstərirdilər. Sözügedən qəzetlərin əsas mövzularından biri də iranlı qadınların Avropa ölkələrində olduğu

kimi çadrasız, təhsilli, azad olması idi. Bu sahədə ilk addımı “Söhbət” qəzeti atmış və bu səbəbdən də tez bir zamanda bağlandı. (3; s.20)

Tədqiqatçı P.Məmmədli qeyd olunan dövrdə İranda çıxan mətbuat nümunələrini 3 yerə bölür: 1. Rəsmi; 2. Qeyri-rəsmi, açıq nəşr olunan özəl mətbu nəşriyyələr; 3. Gizli çap olunan qəzet, vərəqə, bəyannamələr.

Hakim təbəqənin mənafeyini qoruyan rəsmi mətbuat orqanlarından fərqli olaraq qeyri-rəsmi orqanlar mütərəqqi şəxslər və gizli cəmiyyətlər tərəfindən hazırlanırdı. “Kamal”, “Ehtiyac”, “Nasiri”, “Təbriz”, “Əlhədid” bu qəbildən olan mətbu orqanlar idi. Həmin nəşrlər ictimai-sosial problemləri işıqlandırır, azadlıq ideyalarını yayır, hakim zümrələrin cinayətlərini ifşa edirdi. Gizli mətbuata gəlincə isə müxtəlif qaynaqlara görə, onların sırasına “Şəbnamə”, “Lisanül-qeyb”, “Şahsevən” və s. daxil etmək olar. (3; s.28) İran Azərbaycanında ictimai fikri əks etdirməyə çalışan ilk özəl qəzet olan, qısa müddətdən sonra qapadılan “Təbriz” (1887), 4 il sonra “Mədəniyyət” adı ilə nəşr edilməyə başlamışdı. Bu qəzetlər əsas diqqəti maarif və mədəniyyət ideyalarını yaymağa, əhalini mətbuatı oxumağa, ölkənin mədəni və iqtisadi həyatında yeniliklər yaratmağa, inkişaf etməyə çağırırdı. Ölkə daxilində belə ideyaları təbliğ edən mətbu nəşrlər çeşidli təzyiqlərlə üzləşdiklərindən, bəzi ziyalılar xaricdə qəzet çap etdirərək İranda yayırdılar. “Əxtər”, “Kamal”, “Hikmət”, “Şahsevən” belələrindən idi. (3; s.29)

1892-ci ildən başlayaraq Təbrizdə yayılmağa başlanan “Şəbnamə” adlı kiçik formatlı mətbu nümunəsi qeyd edilən üçüncü qrup nəşrlərin arasında xüsusi yeri tutur. Onun səhifələrində xalqı narahat edən sosial problemlərə toxunulur, mövcud quruluşdakı çatışmazlıqları tənqid edən kəskin yazılar yer alırdı. Gecələr yayınlandığı üçün də adı “gecə vərəqələri” mənasını daşıyırdı. (3; s.21) Tədqiqatçı-alim M. Tərbiyətin “Daneşməndane Azərbaycan” kitabında verdiyi məlumata görə, bu qəzet satirik məzmunlu olmuşdur. (4; s.34)

Qeyri-qanuni qəzetlərin böyük hissəsi tənqidi səpgidə fəaliyyət göstərməklə əslində kütləvi informasiya vasitələrinin real bir avanqardına çevrilmişdilər. Bu oyanmanın əsas mərkəzi Təbriz şəhəri idi. Çünki buradakı yazarların E.Braunun fikrincə inqilabi Rusiya ilə birbaşa əlaqəsi var idi. (5; s.30) “İran Təlxinnamə”si adı ilə Təbrizdə çap olunan qəzet İranda sükutu pozan kiçik bir qığılcım idi. Sonralar inqilabçı jurnalist və yazıçılardan ibarət qrup Tehranda formalaşdı. Onlar çalışırdılar ki, asan və elmi ədəbi üsulla insanların diqqətini İranın arzuolunmaz vəziyyətinə yönəltsinlər. E.Braun yazır ki, inqilabdan əvvəlki qəzetlərin ən nüfuzlusu və alilərindən biri Londonda çıxan “Qanun” qəzeti idi ki, 1890-cı ildən nəşrə başlamışdı. Braun onu İran Məşrutə (Konstitusiya) inqilabının hazırlanması, ədəbi, siyasi canlanmanın əsas amillərindən biri kimi qiymətləndirir. (1; s.19)

Əgər XIX əsrin sonlarında İran Azərbaycanında yalnız Türkiyənin nəşr nümunələri ilə tanış idilərsə, artıq XX əsrin əvvəllərində daha çox Bakı və Qafqazda Azərbaycan dilində çıxan mətbu və nəşrlər izlənilirdi. Bu dövrdə Cənubi Azərbaycan oxucuları uzun fasilədən sonra (1891-1904) çap olunan “İrşad” (bu qəzetin Sadiq xan Fərəhəni tərəfindən İrandakı azərbaycanlılar üçün fars dilində xüsusi əlavəsi hazırlanırdı), “Molla Nəsrəddin” və digər mətbu orqanlarından öz ölkələri ilə bağlı bilgiler alırdılar. (6; s.215)

İrandakı azərbaycanlıların Türkiyədə türkcə, Şimali Azərbaycan və Zaqafqaziyada azərbaycanca və Krımda krım-tatar dilində nəşr edilən qəzet və jurnalları oxumaq imkanları var idi. (7; s.47) Q.Kəndli-Herisçinin yazdığına görə, azərbaycanlılar Rusiyanın ilk türk qəzeti olan “Əkinçi” (1875-1877) qəzetini nəinki oxuyur, həm də onunla fəal surətdə əməkdaşlıq edirdilər. (8; s.5)

1905-ci ildə Güney Azərbaycan mətbuatı ictimai fəaliyyətin aktiv mərhələsinə qoşulur, demokratik ideyaların açıq təbliğatçısına çevrilir. (4; s.34) “Buqələmun”, “Həşərat əlarz”, “Heyran taş”, “Əncüməne hədayət”, “Musavat”, “İstiqlal”, “Nameye mellət”, “Fərvərdin”, “Mükafat”, “Nicat” və s. kimi bir çox dövrü nəşrlər ilə görkəmli yazıçı və ziyalılardan Həbibullah Ağazadə, Mahmud Əşrəfzadə, Mirzaağa İsmayil Yekanlı, Biluri və b. milli ideyaları xalqa aşılayırdılar.

Beləliklə, 1896-1905-ci illər Azərbaycan milli mətbuatı tarixində birinci intibah dövrünü hazırlayan mərhələ kimi səciyyələndirilə bilər. Bu müddətdə İran ədəbiyyatı siyasi ədəbiyyat şəklində nəinki divan və kitab formasında, bəlkə qəzet və jurnal modelində daha çox əks olundu. Buna görə də jurnalistlər dövrün bütün ədəbi proseslərin inkişafını özündə əks etdirən güzgü sayılırdı. Bu dövrdə İran Azərbaycanda mətbu orqanların sayı artır, təbliğ olunan fikir və ideyaların əhatə dairəsi genişlənir. Maarif, elm, yenilik ideyaları ilə yanaşı bir sıra ictimai fikirlər mətbuat orqanlarının səhifələrinə yol açaır.

XIX əsrin sonlarından təzahür edən xalq nümayişləri artıq 1905-ci ilin sonunda şüurlu, nizamlı formalar almağa başladı və tarixə Məşrutə inqilabı (1906-1911) adı ilə daxil oldu. 1906-cı ilin avqustun 5-də əsas qanunun verilməsi ilə İran konstitusiyalı şah ölkəsinə çevrildi. Bu hadisələrin baş verməsində mətbuatın rolu şəksiz idi.

İnqilab illərində İranda Azərbaycandilli mətbuatın nəşri intensivləşmiş, müxtəlif ideyasiyi istiqamətli qəzet və jurnalların sayı artmışdı. İnqilab illərində İranda 350 qəzet və jurnalın əsası qoyulmuşdu ki, bunlardan 148-i Tehranda, 51-i Təbrizdə, 25-i Rəştdə, 20-i İsfahanda, 10-u Məşhəddə nəşr edilmişdi. (1; s.26)

O illərdə Təbrizdəki hadisələrin tək seyri deyil, həm də fəal iştirakçısı olan M.Ə.Rəsulzadəyə görə, Məşrutə dövrü İran türklərinin - azərbaycanlıların milli-mədəni hərəkətdən milli haqlar uğrunda siyasi mübarizəyə bir keçid mərhələsi olmuşdu. O dövrdə İran tarixində ilk dəfə Avropa standartlarına uyğun, ölkədə çox oxunan və ən nüfuzlu qəzet sayılan “İran-nou” gündəlik qəzeti nəşr olunurdu. M.Ə.Rəsulzadənin sözləri ilə desək, “İran-nou” İran Demokratik firqəsinin fikirlərini yayırdı, yaradıcı heyəti də Azəri türklərindən təşkil olunmuşdu. (3; s.36)

Məşrutə qanunlarının qəbul olunması ölkədə çox cüzi də olsa demokratik dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdı. Baş vermiş böyük ictimai-siyasi hadisələrin nəticəsi olaraq Təbriz ölkənin xəbər mərkəzinə çevrilmiş, bu isə Azərbaycanda nəşriyyat bazarının yaranmasında ciddi rol oynamışdı.

1906-cı ildə Təbrizdə “İttihad”, “Azad”, “Dəbistan”, “Əncümən”, “Azərbaycan”, 1907-ci ildə “Hərfe – həqq”, “Mücahid”, 1908-ci ildə “İttihad” (1; s.19), “Həşəratül-ərz”, “Xeyrəndiş”, “Molla əmi”, “Naleyi-millət”, 1909-cu ildə “İstiqlal”, “Buqələmun”, 1910-cu ildə “Təbriz”, “Şəfəq”, 1911-ci ildə “Səadət” qəzetləri nəşrə başladı. Bu illərdə Urmiyə şəhərində “Fərvərdin” (1911) və “Fəryad” (1907) qəzetləri, Həmədanda “Ülfət” (1907), Kəmalıyyə (1910), “Səadət” (1907), Ərdəbildə “Bərge- səbz” (1908) qəzeti, “Mükafat” (1909) qəzetləri nəşr olunurdu. 1908-ci ildə Təbrizdə “Maarif” kolleci “Mərifət”, 1909-cu ildə Xoy şəhərində “Müsavat” məktəbi “Mükafat” qəzetlərini təsis etdilər. İnqilabçılıq ənənələrinə sadıq qalan Təbrizdə 1908-ci ildə tənqidi qəzet olan “Həşərat ərz” idi. Qəzetdə Mirzə ağa Billuri vasitəsi ilə dərin məzmunlu məqalələr, rəngarəng karikaturalar çap olunurdu.

1909-cu ildə sırf Azərbaycan dilli “Söhbət” qəzeti nəşr edilmişdi. Qəzet qadın azadlığını təbliğ edir, hicab əleyhinə mübarizə aparırdı.(5; s.32) 1911-ci ildə isə milli müstəqillik ideyalarını təbliğ edən “Şəfəq” qəzeti işıq üzü gördü.(4; s.34)

İnqilab illərində Azərbaycanda və İrandan xaricdə Azərbaycan və ya Azərbaycan-fars dillərində aşağıdakı qəzetlər nəşr edilmişdir: “Xilafət” (1906, London); “Azərbaycan”, “Fəryad”, “Şükr” – (1907, Təbriz, Urmiya); “Molla Əmi”, “Xeyrəndiş”, “Ana dili”- (1908, Təbriz); “Söhbət”, “Məzhər” (1909, Təbriz, Tiflis); İslah, “Fərvərdin”, “Şeyda” (1911, Xoy, Urmiya, İstanbul) .(9; s.109, 248,261)

Ümumən, inqilab illərində Azərbaycanda nəşr edilən 51 qəzettən ancaq biri Azərbaycan dilində, səkkizi iki dildə çap edilirdi, qalanı fars dilində idi. Bir çox İran qəzetləri kimi qeyd edilən mətbuat orqanları da bu və ya digər səbəblərdən qısa müddətdə nəşr olunaraq bağlandı. Məsələn, “Azərbaycan” qəzetinin cəmi 20, “Fəryad” qəzetinin 23, “Fərvərdin” qəzetinin 29, “Söhbət” qəzetinin isə 4 sayı çap olunmuşdu.

Adı çəkilən Azərbaycan qəzetlərinin proqramlarına görə hamısı, irticaçı dairələrin orqanı “Molla Əmi” istisna olmaqla, əhalinin geniş dairələrinin mənafeyini, İran inqilabını müdafiə edirdilər. Azərbaycanlıların spesifik milli mənafeyinə münasibəti “Fəryad” qəzetində tez-tez əks olunurdu. Lakin Azərbaycan dili ikinci dərəcəli funksiya yerinə yetirirdi, həmin dildə əsasən emosional çalarlı materiallar çap edildiyi halda, fars dilində isə rəsmi şöbə nəşr olunurdu. Azərbaycanda getmiş materialların da fars dilindəkilərdən xeyli az idi. (7; s. 61-62)

Ə.Kəsrəvi Azərbaycan dilinin mətbuata nüfuz etməsi yolundakı çətinlikləri və onların səbəbini belə izah edirdi: “Bu dövrdə Təbrizdə Türk dilində bir neçə qəzet meydana gəldi, lakin onlardan hər birinin cəmi bir neçə nömrəsi çıxmışdı. Bəziləri deyirdilər ki, təbrizlilər türkdillidirlər, ona görə də türkcə qəzetləri daha yaxşı başa düşürlər, biri oxuyar o biriləri qulaq asar. Lakin təcrübə əksini göstərdi”. (10; s.390) Bununla Ə.Kəsrəvi əhali arasında yazılı türk dilinin populyar olmadığını qeyd etmək istəmişdir. V.Mustafayev isə hesab edir ki, problemin mahiyyəti başqa şeydə - ənənənin gücündə, ziyalıların çoxunun bu ənənəyə sadıq qalmasında idi. (7; s.63) Məşrutə inqilabı ilə bağlı mətbuatın tarixini yazan müəlliflər (Əli Möcüz, H.L.Rabina, Məhəmməd Əlixan, Haşimi) öz əsərlərində göstəririlər ki, bu qəzetlər öz zamanlarının tanınmış şairlərindən yararlanmaqla işbirliyi nəticəsində ədəbiyyatın genişlənməsinə və inkişafına lazımı töhvə verə bilmişdilər. (5; s.31).

Mətbuat kütləni yeniləşən siyasi cərəyanlara doğru istiqamətləndirirdi. Bu nəşrlərin yeni ədəbi-mədəni mühitin formalaşmasında, günün tələbindən doğan əsərlərin yaradılmasında, xalqın qəflət yuxusundan oyadılmasında böyük rolu olmuşdur.

Nəsrəddin şah Qacarin dövründə Etimadüssəltənənin rəhbərliyi altında mövcud olan “Senzura idarəsi” 1908-ci ildə ləğv edildi və 86 məclis nümayəndəsinin iştirak etdiyi toplantıda 76% səs çoxluğu ilə yeni mətbuat qanunu qəbul olundu. Beləliklə, mətbuat tam azadlığa qovuşaraq istədiyi qəzeti senzurasız çap etmək hüququna malik oldu. Bu mütərəqqi qanunun əhəmiyyətini lazımınca işıqlandırılması üçün qəbul edilməsindən əvvəl və sonra nəşr olunan qəzetlərin müqayisəsinin aparılması zəruridir. Ə.Kəsrəvi yazırdı ki, “doğrudur, bu dövrdə ölkədə bir sıra qəzetlər nəşr edilirdi. Lakin onların çoxu yersiz dualar, məddahlıq, qararı ağ göstərmək və s. kimi yazılarla dolu idi. Ölkədə aparılan işlər və baş verən proseslərin tənqidindən söhbət gedə bilməzdi. Sanki buradakı məmurlar bütün işlərdən uzaq idi. Zəkəulmülk “Tərbiyyət” adlı bir qəzetdə bəzən fransızcadan etdiyi tərcüməsində çarəsizlikdən “qanun” sözünün əvəzinə “qayda” kəlməsini işlətməmişdir” (3; s.40) P.Məmmədli də qeyd edir ki, “qəzetlər nəinki Qacarin məmurları tərəfindən senzuradan keçirilirdi, hətta azadlıq o dərəcədə boğulurdu ki, ən kiçik ictimai və siyasi məsələlərə toxunmamaq üçün yazıçılar və nəşirlər arasında bir növ özünü nəzarət də mövcud idi” (3; s.40) Lakin əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi sosial-siyasi hadisələri çıpaqlığı ilə əks etdirən qəzetlər mövcud idi. Bu qanun sadəcə onların sayının artmasına səbəb oldu. Bu dövrdə Azərbaycanda 50-yə yaxın qəzet və jurnal nəşr olunurdu.

Tədqiqatçı Hüseyn Ümid onlardan səkkizinin Azərbaycan-fars, birinin Azərbaycan, qalanlarının farsca çıxdığını qeyd edir.(12; s.49).

Bu mərhələ (1906-1912) İran Azərbaycanı mətbuatı tarixində birinci intibah dövrü kimi qiymətləndirilir. (2; s.39) Region dövlətlərini bürüyən inqilab dalğası Azərbaycanı da əhatə edərək burada mətbuatın inkişafı üçün bir növ təkan vermişdir. Ancaq hadisələrin gedişinə nəzər saldıqda belə qənaətə gəlmək olar ki, elə Təbriz İran tarixinə son dərəcə əlamətdar və mühüm bir hadisə kimi daxil olmuş Məşrutə inqilabının gedişində ən fəal mübarizə meydanı olmuşdur. Deməli, milli və demokratik ideya və fikirlərin inkişafı nəticəsində artıq müəyyən dərəcədə cilalanmış bir mətbuatı yetişməsi üçün bir mühit yaranmışdı. İran Azərbaycanının mədəni həyatında baş verən hadisələr mətbuatın milli təşəkkülünə şahidlik edirdi. Yəni Azərbaycan dilinin mətbuata nüfuz etməsi mütərəqqi, inqilabi baxışların qarşılıqlı təsir auditoriyasını genişləndirirdi, azərbaycanlıların həyat və fəaliyyətinin inikas vasitələrini zənginləşdirirdi. Məsələn, 1907-ci ildə çap olunan “Azərbaycan” qəzeti öz karikaturaları ilə məşhur idi.

Məşrutə inqilabı dövründə mətbuat həqiqətən dövrünün ictimai-siyasi və ədəbi həyatının güzgüsünə çevrilmişdi. Bu dövrə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də yaranan ədəbiyyatın ayrıca kitab və digər bədii nümunələrdə deyil, məhz mətbuat səhifələrində əks olunması idi. Məsələn, Əşrəfəddin Gilani tərəfindən Rəştdə nəşr olunan “Nəsimi-Şimal” qəzetinin əksər səhifələri şeir nümunələrindən ibarət idi. Yusifxan Etisalinmülkün redaktorluğu ilə çıxan “Bahar” qəzetində Yusif xanın şeirləri və rus, fransız, ərəb ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr əsas yer tuturdu. “Sure-İsrafil” qəzetində bu mətbu orqanın baş yazısı Əli Əkbər Dehxudanın daimi rubrikası olan “Çərənd Pərənd” də o dövr üçün yeni olan siyasi feleytonun nümunələri verilir. O, İranda hələ tanınmayan ədəbi tənqidin yeni üslubunu gətirdi. Buna görə də bu nəşriyyə oxucularının sevimlisinə çevrilmiş, məşrutənin düşmənləri üçün isə mənfur düşməne çevrilmişdi. Məqalələrinin səviyyəsinə və əhəmiyyətinə, xüsusilə şeirlərinə görə bu qəzet “Nəsimi-Şimal” qəzeti ilə çox yaxın idi. Bu qəzet qeyri-müntəzəm şəkildə 1911-ci ilə qədər nəşr olundu.

Tehranda S.H.İbrahimzadənin redaktorluğu ilə “Carçiye-millət”, Rüşdiyyənin qələmi ilə “Tehran”, Həsən xan Təbrizin redaktorluğu ilə “Çənteye-pəborəhne”, Xorasanda Məhəmmədsadiq Təbrizi və S.H.Ərdəbilinin redaktorluğu ilə “Xurşid” və “Xorasan” qəzetləri çıxmış, Tehran sosial-demokrat təşkilatının orqanı “Sure-İsrafil” qəzetinin redaktorlarından biri Mirzə Qasım xan Təbrizi olmuşdur. (3; s.41). Cənubi Azərbaycanın tərəqqipərvər ziyalıları, o cümlədən S.Salmasi, Mirzə Qafar xan Zunuzi, Heydər Əmioğlu və başqaları Zaqafqaziya mətbuatında da, xüsusilə “İrşad” qəzetinin İrana aid səhifələrində, Tiflisdə çıxan sosial-demokrat qəzetlərində İranda ictimai-siyasi vəziyyətə və inqilabi mübarizəyə həsr edilən demokratik məzmunlu məqalələrlə çıxış edirdilər. (6; s.47)

Mətbuatın ifşaçılıq fəaliyyətində intibahnamələrlə yanaşı kitabçaların nəşrindən geniş istifadə olunurdu. 1909-cu ilin may-iyun aylarında müdaxiləçilərin inqilabçılara və dinc əhaliyə qarşı azgınlıq və soyğunçuluq əməllərini ifşa edən çoxlu kitabça buraxıldı, onların mətni “Mükafat” qəzetində, habelə mühacir mətbuatında dərc olunub yayılırdı. Bu dövrdə Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin “Şərq” qəzeti nəşr olundu və ən oxunaqlı qəzetə çevrildi. Sonralar dəfələrlə müsadirə olunan bu qəzet “Rəd” (ıldırım) adı ilə çap olunmağa başladı. Bir çox ideoloji məsələlər arasında qadınların vəziyyətini əks etdirən mövzular qəzetdə daha çox diqqət mərkəzində idi. Əsasən qadınların təhsil alması və kişilərlə bərabər hüquqa malik olması kimi məsələlər qoyulurdu. Məhz belə fikirlərin təsiri altında bu dövrdə artıq media aləmində qadın dərgiləri görünməyə başladı. Bu tipli ilk dərgi Tehranda “Daneş” (1910) idi. Lakin çox maraqlıdır ki, digər dərgilərdə qabardılan qadın məsələləri bu dərgidə az işıqlandırılırdı. Yal-

nız Birinci Dünya müharibəsindən sonra daha çox mütərəqqi cərəyanların təmsil edən qadınlar bu məsələləri öz dərgilərində əks etdirməyə başladılar. (5; s.33)

İranda ikinci məclisin bağlanmasıdan sonra (1910-cu il, dekabr) ölkədə ədəbi həyat getdikcə sönməyə başladı. İnqilabçı nəşirlərin çoxu edam olundu, bəziləri sürgün edildilər. Çap olunan nəşrlər rəsmi siyasəti müdafiə etmək yolunu seçdilər.

Məşrutə inqilabı məğlub olduqdan sonra ölkənin hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda da bütün demokratik təşkilatlar qadağan edildi, demokratik qəzetlər bağlandı, demokratik güclərin leqal fəaliyyəti yenidən dayandırıldı. Bunun əksinə, əksinqilabçı qüvvələr və hakimiyyətini möhkəmlətmək üçün mətbuatdan daha geniş istifadə edirdi. (6; s.47),

İranda demokratik inqilabi hərəkatların məğlubiyyəti ilə Azərbaycanda bir sıra ictimai-siyasi istiqamətli mətbuatın, xüsusən açıq inqilabi ideyalar yayan və müxtəlif siyasi təşkilatların və dəstələrin mövqeyini müdafiə edən mətbuatın nəşrinə son qoyulur. Birinci dünya müharibəsinin başlanması da mətbuata öz təsirini göstərir. Bu dövrdə yalnız mürtəcə yönümlü “Fikir”, “Tofiq” kimi (hər iki qəzetin redaktorları mənşəcə erməni idi) əksinqilabi qəzetlər nəşr edilirdi ki, bunlar maliyyə cəhətdən çar konsulu tərəfindən təmin olunurdu.

İran Azərbaycanının hakim dairələri öz xüsusi məqsədlərini güdərək Azərbaycanı Rusiyanın təzyiqi ilə İrandan ayırmağa çalışır və vilayəti mərkəzdən asılı olmadan idarə edirdilər. Buna görə də Azərbaycanın mütərəqqi və demokratik qüvvələri feodal separatçılığının təzahürlərinə qarşı mübarizə aparır və milli tələblər irəli sürmürdülər.

I Dünya müharibəsi zamanı yeni beynəlxalq hərbi münaqişələrə hazırlaşan türklər türk xalqları, o cümlədən azərbaycanlılar arasında təbliğat fəaliyyətinin miqyasını genişləndirirdi. Bu məqsədlə “İrəli” qəzeti, “Yeni məcmuə”, “Türk yurdu” jurnallarının səhifələrində təkcə türk xalqlarının dili, mənşəyi, mədəniyyəti və s. ümumi məsələlər deyil, həm də ayrı-ayrı türk xalqları haqqında materiallar dərc edilirdi. (7; s.68, 69) Türklər həmçinin Azərbaycan dilində “Azərbaycan” qəzetinin nəşrini təşkil etdilər. Qəzet türkçülük ideyasını təbliğ etməyə xidmət edirdi.

1913-cü ildən başlayaraq 1917-ci ilə qədər İran Azərbaycanında nəşr olunan mətbu orqanlarının sayı xeyli azalır. Nəşrini davam etdirən mətbuat isə əsasən mürtəcə istiqamətli olmaqla əsasən hökumət siyasətinə yaxın və liberal mövqə tutan qəzet, jurnal və bəzi dini nəşriyyələrdən ibarət idi.(2; s.40)

ƏDƏBİYYAT

1. Brawn E. The press and poetry of modern Persia. Kambrige 1914.
2. Azərbaycan dövrü mətbuatı. Biblioqrafiya (tərtib edən S.Rüstəmovə-Tohidi) Bakı, 1993.
3. Məmmədli P. Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixi. Bakı, 2009. (s.14)
4. Nizami Xudiyev Güney Azərbaycan mətbuatına bir baxış. “Varlıq” jurnalı, 1383, sayı 133-2. (üm.128s.)
5. Ədəbiyyat e noın e İran.
6. Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki. Bakı, 1985.
7. Mustafayev V. Cənubi Azərbaycanda milli şüur, Bakı, 1998.
8. Кендли-Харисчи Г.А. Развитие южноазербайджанской демократической литературы в 1941-1946 гг. Автор.канд.дисс., Баку, 1956, с.5.
9. Haşimi C.M. “Tarixə cəraid... I c. S.109; II c. s. 248, 261; III c. S.80,93,172; Ivc. s.71-72.
10. Kəsrəvi Ə. Tarixə məşrutəyə İran, II hissə, s.390.
11. Sərdar N.S. Tarixə ruznameha və məcəllehayə Azərbaycan, I c. Yersiz 1360.

12. Ümid H. Tarixə fərhnəge Azərbaycan, Təbriz, 1332.

МЕДЖИД ЕНТЕЗАМИ МАЛЕКИ
Бакинский Государственный Университет

РАЗВИТИЕ ПЕЧАТИ В ИРАНСКОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ (1858- 1917)

В статье рассматривается процесс создания и развития печати в Иранском Азербайджане с начала (1858 г.) до 1917 г. Приводятся сведения о разных газетах, указываются основные направления, тематика, язык, периодичность наиболее значимых органов печати, сыгравших прогрессивную роль в развитии общества в Иранском Азербайджане.

MAJID ENTEZARI MALEKI
Baku State University

THE DEVELOPMENT OF THE PERIODICAL IN IRANIAN AZERBAIJAN (1858-1917)

This article discusses the emergence and development of periodical press in Iranian Azerbaijan from the beginning (1858) to 1917. provides information about the different newspapers, identifies the main trends, themes, language of the most important organs of the press, which played a progressive role in the development of society in Iranian Azerbaijan.

Rəyçilər: t.e.d.S.Tohidi, t.e.d.A.C.İsgəndərov

AMEA Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun “İran tarixi və iqtisadiyyatı” şöbəsinin 30 yanvar 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (prot.1).